

Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri

1 / İSMAİL BEY GASPIRALI

Editörler:

Alev Sinar Uğurlu

Selçuk Kırılı

Yardımcı Editör:

Gözde Kırılı

Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri

1 / İsmail Gaspıralı

(11-12.12.2014)

Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları: 4

Bilgi Şölenleri Serisi: 2

ISBN: 978-975-7739-81-4

Editörler: Alev Sınar Uğurlu, Selçuk Kırılı

Yardımcı Editör, kapak Tasarımı, Sayfa Düzeni: Gözde Kırılı

© Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, Nisan 2015

Baskıya Hazırlık : Ercüment KARTAL

Baskı: F. Özsan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.

Üçevler Mh. Tanay Cad. No: 13 Nilüfer/Bursa

TANZİMAT AYDINLARININ İSMAİL BEY GASPIRALI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Tayfun BARIŞ*

“Bana gelince, nazar ve itikad-ı siyasiyemin negizi (siyasî inanç ve görüşümün esası), temeli “Türkoğlu Türk” olduğumdur. İptida (önce) Türk olmadıkça ne aristokrat olurum ne demokrat.”

İsmail Bey Gaspıralı

Giriş

İsmail Bey Gaspıralı, 1851 yılında Kırım’ın başkenti Bahçesaray’a bağlı Avcı Köy’de dünyaya gelir. Moskova Askeri Lisesi’nde öğrenim gördüğü dönemde yakın arkadaşı Mustafa Mirza ile gizlice Osmanlı devletine geçip Türk ordusuna girmek istemişlerse de bu girişim sonuçsuz kalır. Yakalandıktan sonra Rus ordusunda görev yapma imkânını kaybeden Gaspıralı hayatını öğretmenlikle kazanmaya başlar. Sosyal ve kültürel olarak kendini epeyce geliştiren ve içindeki dünyayı tanıma arzusunu sınırlayamayan Gaspıralı, 1872 yılında Kırım’dan ayrılarak Paris’e gider. 2 yıllık Paris macerasından sonra 1874 yılında İstanbul’a gelen İsmail Bey, bu yılı Osmanlı ordusuna girme çabalarıyla Osmanlı payitahtında geçirir. Bu gayretleri boşa çıkınca da 1875’te tekrar memleketi Kırım’a döner. İstanbul’da kaldığı bir yıl içerisinde tüm algıları dışa açık olan, sosyal ve nitelikli bir takipçi sayılabilecek olan Gaspıralı’nın Tanzimat aydınlarıyla yakınlık kurmaması, somut olarak karşılıklı görüşemese bile eserlerini ve yazılarını takip etmemesi ve bu aydınların İstanbul kamuoyunda oluşturdukları genel olumlu havayı teneffüs etmemiş olması pek mümkün değildir. İsmail Bey’in daha sonraki yıllarda da çeşitli vesilelerle kısa zaman için olsa dahi İstanbul’a gelip gittiği ve bazı girişimlerde/görüşmelerde bulunduğu seyahatlerini anlattığı yazılarından anlaşılmaktadır. (Akpınar 2008a: 313–327–333) Bu ilişkiler çerçevesinde Gaspıralı’nın Tanzimat aydınlarından ilham aldığını gösteren bazı şekli hususlar da mevcuttur. Dikkat çekici olan ve sayısı çoğaltılabilecek olan bu noktalardan bazıları şunlardır:

*İsmail Bey Gaspıralı’nın, *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene* adlı eserini, Yeni Osmanlılar adlı aydın hareketinin aktif bir üyesi olan, Osmanlı-

* Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi.

da matbaacılığı sanat haline getiren Ebüzziya Tevfik'in matbaasında (Matbaa-i Ebüzziya) bastırması,

*Yine Gaspıralı'nın 1883 yılında çıkarmaya başladığı ve tam adı *Tecüman-ı Ahvâl-i Zaman* olan gazetesinin, Şinasi ile Agâh Efendi tarafından 1860 yılında İstanbul'da çıkarılmaya başlanan *Tercüman-ı Ahvâl* gazetesi ve yine İstanbul'da Ahmet Mithat Efendi tarafından 1878 tarihinde çıkarılmaya başlanan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesiyle büyük bir isim benzerliği taşıması,

*İsmail Bey Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinde Genel İslâm Kongresi toplanması konusunda yazmış olduğu "Nedve-i Umumî" başlıklı makalesinde satır arasında kullandığı bize tanıdık gelen şu cümlenin yer alması:

"Şimdi de daha büyük ve şumullü bir "Nedve-i umumî" teşkil edilip ***müsademe-i efkâr ile barika-yı hakikat ayan edilmeğe çalışılırsa, âlem-i İslâmiyet için pek ziyade nafile olurdu, zannederim***" (Akpınar 2008 b: 368)

Görüldüğü gibi bu paragrafta yer verilen "Müsademe-i efkâr ile barika-yı hakikat ayan edilmesi" cümlesi, Namık Kemal'in "Müsademe-i efkârdan barika-yı hakikat doğar" cümlesinin üzerine birebir oturmaktadır. Namık Kemal'in bu ibareyi bir makalesine de başlık yapmış olduğu düşünülürse söz konusu iki yazar arasındaki muhtemel etkileşimin niteliği ortaya çıkmış olur.

Bununla birlikte Tanzimat dönemi aydınlarının da İsmail Bey Gaspıralı'yı izledikleri, çalışmalarını ve eserlerini yakından takip ettiklerini söylemeliyiz. Buna örnek olarak Ahmet Mithat Efendi'nin İstanbul'a öğrenim için gelen Kazan Türklerinden Fatih Kerimi'ye yazdığı mektuplarda sık sık Gaspıralı'nın ismini zikretmesi gösterilebilir. Ahmet Mithat Efendi "*Ezcümle siz de maarifin teceddüdü eminde İsmail Gaspıralı Beyefendi Hazretleri gibi bir mukaddem adamın me-saisini düçar-ı müşkilât etmeleri o âsârın en mühümlerindendir.*" (Gökçek 2013: 177) sözleriyle Fatih Kerimi'ye Gaspıralı'yı örnek gösterirken, yazdığı başka bir mektupta da yine Fatih Kerimi'ye hitap ederek, "İsmail Gaspıralı Beyefendi Hazretleriyle muhabere ediyor iseniz selamımı ve hakk-ı âlilerindeki ihtiramat-ı faikamın tebliğini rica ederim." (Gökçek 2013: 177) şeklinde selamını iletmesini rica etmektedir.

İsmail Bey Gaspıralı'nın çeşitli türdeki eserleri bu bağlamda değerlendirildiğinde Tanzimat aydınları ile Gaspıralı arasındaki muhtemel ilişkiler çerçevesinde ortaya çıkan etkileşimleri tespit etmemiz ve bunları somut olarak ortaya koymamız daha kolay olacaktır.

Bu çerçevede etkileşim noktalarını şu başlıklar altında ele alabiliriz:

1. Türkçenin Sadeleştirilmesi Hususu

Tanzimat dönemi aydınlarının — ki biz burada özellikle Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Şemsettin Sami ve Ahmet Mithat Efendi'yi kastediyoruz — edebiyatı toplumun malı yapmak, edebî eserleri toplumun yararına olacak şekilde

kullanmak gibi amaçları olduğunu ve bu amaç doğrultusunda da kullandıkları dili halkın anlayabileceği şekilde sadeleştirmeye çalıştıklarını biliyoruz. Örneğin Şinasi, *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin “Mukaddime” sinin sonunda niçin bu gazete-yi çıkardıklarını açıklarken şu cümleyi zikreder:

“*bu itibar-ı hakikate mebni, giderek, umûm halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede, işbu gazeteyi kaleme almak mültezem olduğu dahi makam münasebeti ile şimdiden ihtâr olunur.*” (Kaplan-Enginün-Emil 1974: 511)

Şinasi'nin bu anlayışına benzer olarak Namık Kemal de kendi dönemindeki Türk dili ve edebiyatının o günkü meselelerini toplu bir bakış açısıyla ele aldığı, görüşlerini/tekliflerini açıkladığı “Lisan-ı Osmanînin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir” adlı makalesinde, edebiyatın halka inmesi gerektiğini ifade ederek, mükemmel ve anlaşılır bir dile sahip olunmamasını Osmanlı devletinin çöküş sebeplerinden biri olarak gösterir. Bununla da yetinmeyerek Türk dilinin grameriyle ilgili pek çok hususu, belagat ve fesahat özellikleri ile fonetik yapısına ilişkin tekliflerini ortaya koymaktan çekinmez. (Kaplan-Enginün-Emil 1978: 183–192)

İsmail Bey Gaspıralı da Türk diliyle ilgili yazılarında adı geçen Tanzimat aydınlarıyla hemen hemen aynı görüşleri ifade etmektedir. Din ve dil birliğini, milleti millet yapan iki önemli husus olarak gören Gaspıralı, bu iki temel düsturdan birinin bozulması durumunda milletin inkıza ya da çöküşe uğrama tehlikesi olduğunu söyler. (Akpınar 2008a: 76) Ayrıca Gaspıralı bütün milletlerin yükselmesi ve devamlı olabilmesi için “İlim”, “Din”, ve “Dil” in üzerinde ısrarla durulması gerektiği fikrindedir. (Akpınar 2008a: 87) Bu düşünceler çerçevesinde Gaspıralı, Türk dilinin sadeleştirilmesinin gerekliliğini vurgulamakla yetinmez ve tıpkı Namık Kemal gibi bazı tekliflere de yazılarında yer verir:

“*Bildiğim bildik ise dilimizi sadeleştirmelidir; sınıf dili olmasın; cümlelerin dili olsun. Bunun için en iptida (ilk önce), bir “lûgat-i Türkî” (Türkçe sözlük) tertip ve neşretmelidir ve ba’de (sonra) işbu kaideleri gözetmelidir:*

**Türkçesi bulunduğca ecnebiden lûgat almamalıdır,*

**Eskiden dilimize kabul olunmuş ve Türkleşmiş lûgatleri (kelimeleri) Türk kavaidine tâbi etmelidir (Türkçenin kurallarına uydurmalı);*

**Türkçesi bulunmadığı halde Arabîden (Arapçadan) alıp Türk kavaidine tâbi ederek Türkleştirilmeli.”* (Akpınar 2008a: 40–41)

Gaspıralı genel olarak dil konusunu işlediği makalelerinde özellikle Şinasi, Namık Kemal ve Şemsettin Sami gibi Tanzimat aydınlarına atıfta bulunmaktadır. Bu üç isim de değişen oranlarda dil konusunda Gaspıralı'nın üzerinde etkili olmuş görünmektedir. Gaspıralı'ya göre dile hâkimiyet açısından Namık Kemal daha etkilidir ancak Şemsettin Sami dilin sadeleştirilmesi açısından Namık Kemal'e göre daha tutarlıdır:

“İstanbul’da en muteber lisan, saadetlü Kemal Beyefendi’nin (Namık Kemal’in) lisanıdır. Vakıa (gerçekten) her ne yazmışlar ise, güzel ve ateşli ve ötkün (etkili) yazmışlardır; ama, bize kalır ise Şemsettin Sami Beyefendi’nin sade sade, açık açık ibareleri daha makbuldür; çünkü, Kemal Bey’i anlamak için mutlak ârif olmalıdır; ama Sami Bey’in dili, cümleyi ârif (herkesi bilgili, kültürlü) edecek dilin mukaddimesidir (başlangıcıdır).

(...)

“Merhum Kemal Beyefendi (Namık Kemal) Osmanlıca yazıyor idi, hem pek güzel yazıyordu; fakat Türkçe yazan Şemsettin Sami Bey’in lisanı daha büyük lisanıdır. Kemal’in lisanından beş Türk istifade ettiği halde Sami’nin sadece şive-sinden beş yüzü istifade ediyor.” (Akpınar 2008a: 29–30–50)

Gaspıralı, Şemsettin Sami’yi o kadar benimsemiş, kendi düşüncelerine uygun görmüş ve ondan öyle etkilenmiştir ki Türkçenin öğretiminde uyguladığı “savtî imlâ” tarzını oluştururken büyük ölçüde Şemsettin Sami’nin usulünü takip etmiştir:

“Kabul ettiğimiz savtî imlâyı yalnız Türkçe kelimelerde kullanarak Arabî kelimeleri eski hali üzere bırakıyoruz. Muhtelif sedalar veren (Vav) ile (Kef)lerin Şemsettin Sami Bey’in usulünce işaret-i mahsusalarını istimal ediyoruz (özel işaretlerini kullanıyoruz).” (Akpınar 2008a: 197)

Dilin sadeleşmesi konusunda Gaspıralı’nın gayretlerini takdir ettiği ve yararılandığı bir diğer isim de Şinasi’dir. İsmail Bey bu noktada Şinasi için “birinci Türk” tabirini kullanarak, dilin sadeleştirilmesi mücadelesinde karşılaşılan zorluklara değinir. Şinasi’nin yaptığına benzer bir girişimi kendisinin Tercüman gazetesiyle Rusya’da gerçekleştirmeye çalıştığını vurgulayan İsmail Bey düşüncelerini şöyle açıklar:

“Osmanlı milletine gelince; bunun lisan-ı edebisi havas ile (seçkinlerle) resmî dairelerinde zahmet ile tahsil edilir, Rumeli’de, Anadolu’da anlaşılma bir “İstanbul bediası”ndan (İstanbul’da beğenilen ve takdir edilen bir şeyden) ibaret idi. Bu “bedia”, lisan değil idi. Türk dilinin celladı, uydurma bir şive idi. İstanbul’da doğmuş “birinci Türk”; Şinasi merhum, bu şivenin sadeleştirilmek, Türkleştirilmek meselesini çıkarmış ve birçok itirazlara uğramış idi.” (Akpınar 2008a: 174)

2. Kadının Toplumdaki Yeri ve Önemi Konusu

Tanzimat aydınlarının gerek edebî gerekse de fikrî eserlerinde üzerinde durdukları temel meselelerden birisi “Kadınlar”dır. Genç kızların, kadınların eğitimi, kadınların toplumdaki konumu pek çok yazar tarafından dile getirilir. Bilhassa o dönem göz önüne alındığında, Müslüman toplumlardaki geri kalmışlığın ve kapalı toplum yapısının somut bir tezahürü olarak ortaya çıkan “Kadın” meselesi karşısında pek çok aydın iyileştirme ve dönüştürme tekliflerini ortaya koyarlar.

Bununla da yetinmeyen Tanzimat dönemi yazarları/aydınları bu meseleyi gündeme getirecek fırsatları kaçırmayıp edebî eserlerini, bu ortak problemi tartışacak şekilde kurgularlar. (Enginün 2007: 59) Bu bağlamda Tanzimat, edebiyat ve kadın kavramlarının birbiriyle yakın ilişki içerisinde olduğunu özellikle vurgulamamız gereklidir. Tanzimat yazarları şiirleri, makaleleri, tiyatro ve romanları ile cemiyeti yeniden şekillendirmeyi hedeflemişler, bu yeni ve modern toplum hayatında mühim rol oynayacağına inandıkları Türk kadınına da edebiyat aracılığıyla yeni bir ruh, yeni bir çehre kazandırmaya çalışmışlardır. (Has-Er 2000: 7)

Bu duruma örnek olarak yine İsmail Bey Gaspıralı'nın çok yakından izlediği Şemsettin Sami Bey'in, *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat* adlı romanında, meddah üslubundan yararlanarak kadın eğitimini ve kadının toplumdaki yeri konularını dile getirmesi ile yine aynı yazarın *Kadınlar* (1879) adlı müstakil bir kitabı kaleme alması verilebilir. Bunun yanında Namık Kemal, *İntibah* romanı ile aile ve kadın konularını işlediği makalelerinde, Ahmet Mithat Efendi *Felsefe-i Zenan*, *Henüz 17 Yaşında*, *Mihnetkeşan*, *Bir Sefilenin Hasbihali*, Sami Paşazâde Sezai *Sergüzeşt* adlı romanlarında hep kadın temasının farklı boyutlarını ele almışlardır

Bu duruma benzer olarak İsmail Bey Gaspıralı da kaleme almış olduğu eserlerinde kadın konusuna geniş ölçüde yer ayırmıştır. Gaspıralı'nın meseleye yaklaşım tarzı ile olumlu/olumsuz örnekler üzerinden konuyu derinleştirme çabası Tanzimat aydınlarının gayretleriyle büyük ölçüde benzeşmekte ve paralellik arz etmektedir.

İsmail Bey Gaspıralı *Frengistan Mektupları* adlı eserinin devamı niteliğinde olan ve hayalî bir ülkeyi anlattığı *Darürrahat Müslümanları* adlı eserinde; ülke yönetiminde kadının rol alması, kızların gittiği okulların niteliği, eğitimde kadın-erkek eşitliği ve nikâh işlemlerinde kadının hakkının korunması hususlarına önemli bir yer ayırır. (Akınar 2007: 256–258) Bu eserde söz konusu öğelerin, Gaspıralı'nın zihnindeki ideal düzene gönderimde bulunmalarının yanı sıra yaşadığı toplumla ilgili rahatsızlıklara işaret etmeleri bakımından da önemli oldukları görülmektedir. (Tunç 2012: 155)

Frengistan Mektupları adlı eserin kahramanı olan Molla Abbas Fransevî'nin farklı bir macerasını oluşturan *Kadınlar Ülkesi* adlı eser ise hem ütopyik/hayalî hem de ironik bir şekilde oluşturulmuştur. *Kadınlar Ülkesi*'nde esir düşen Molla Abbas ve beraberindekiler karşılaştıkları manzara karşısında çok şaşırırlar. Çünkü bu ülkede erkekler hizmet işlerine bakmakta, kadınlara köle olmaktadır. Gaspıralı, yaşadığı dönemde ve aslında bugün de Doğu dünyasında hâlâ kısmen devam eden kadın algısıyla taban tabana zıt bir durumu eserinde yaratmak suretiyle kadınların yaşadıkları haksızlıkları ve çektikleri sıkıntıları dikkat çekici bir şekilde ortaya koymaktadır. İsmail Bey Gaspıralı'nın meseleyi ele alış şekli tamamen modern bir kavram olan “empati” ile açıklanabilir. Bu noktada kadının durumunu ve hissiyatını anlamak ön plana çıkarılmaktadır. Eserin akışı içerisinde

Molla Abbas'ın yanında bulunan Mösyö Marten'in şu sözleri bunu kanıtlamaktadır:

“Ey dostlarım, anlaşıldığına göre kız gibi utancak (utangaç), Müslüman kadını gibi itaatli ve Fransız hanımı gibi süslü ve boyalı olmalıyız. Bu ülkede er kişilerin edep ve takvalığına (dindarlığına) delil olan dikiş ve nakış öğrenmeliyiz... Çok güzel memlekete tüşтік! Ahiri hayrola! Ama kaygı etmeniz (etmeyiniz); halimizden ders ve ibret alalım. Bizim taraflarda kadın-kızın hal ve hissiyatlarını (duygularını) ve bazı çektiklerini öz başımız ile çekip anlarız. Bu da bir ilim ve bilik olur ki ne Taşkent medresesinde ne de Fransız darülfünununda (üniversitesinde) ders ve tedris olunur (okutulur).” (Akpınar 2007: 323–324)

İsmail Bey Gaspıralı kadın konusuna sadece roman ve hikâyelerinde eğilmekle kalmaz tıpkı Tanzimat aydınlarının yaptığı gibi yazdığı makalelerinde de bu konuyla ilgili görüşlerini ortaya koyar. 1903 yılında kaleme aldığı ve “Her haneye bir kadın nasıl lazımdır/Her kadına ilim şöylece lazımdır.” dizeleriyle sunduğu “Kadınlar”adlı makalesinde genel olarak kadınların insanlık için öneminden, yüklendikleri misyondan, Batı-Doğu ayrımı yapmadan tarihteki meşhur kadınlardan, kadınların resmî ve dinî haklarından söz eden Gaspıralı, bu orta uzunluktaki yazısını kadınlara dair iki küçük hikâye ile tamamlamaktadır. Bu yazıda dikkati çeken önemli bir husus, İsmail Bey'in zaman zaman kadınlara doğrudan doğruya hitap etmiş olmasıdır:

“İnsanların doğuran, doğurduktan sonra asrayan, (büyüten, besleyen) bir hayli asradıktan sonra dil bildiren (öğreten), dil bildirmek ile beraber terbiye veren, dinden, ilimden, kemalâtta (olgunluktan) haber veren sizlersiz.

(...)

Binaenaleyh (bundan dolayı) kadınlar “âdemicikler” (insancıklar) değildir; her biri koca bir insandır ve insanlığa pek büyük hizmet eden insandır.” (Akpınar 2008b: 288)

Kadınlara bu şekilde seslenen Gaspıralı, yaşanan haksızlıklardan mesul tuttuğu erkeklere de seslenerek, yapılanların kanuna uygun olmadığını ve yaşanan mağduriyetlere bir son verilmesi gerektiğini ifade eder:

“Kadın kızların hakları, insanlıkları ve gözyaşları ayak altında (altında) kalıp cümlemizin huzurunda senelerce azap çekip turdukları nâmalûm ve mestur (bilinmeyen ve gizli) bir şey değildir. Her birimize nice türlü vakıa-i zalimânele (zalimce olaylar) malûmdur.

(...)

Hâlbuki Kuran-ı Şerif bir kelime ile tefsir edilmek lazım gelse; bu kelime “adalet” olacaktır. Binaenaleyh (bundan dolayı), yüzlerce, binlerce azapta bulunan gözü yaşlı kadınlardan ötürü Huda-yı Teâla (yüce Tanrı) ve medeniyet huzu-

runda cümlemiz mesul olacağız; çünkü halimiz ve hareketlerimiz kanun-ı adalete muhaliftir (adalet kanununa zıttır).” (Akpınar 2008b: 309)

Bu noktada İsmail Bey Gaspıralı'nın gerek seyahatname üslubundan gerekse ütöpik roman/hikâye kurgusundan — Tanzimat aydınlarıyla benzer bir şekilde — topluma faydalı olmak için yararlandığı görülmektedir. Bu anlamda farklı edebî türlerin verilmek istenen mesaj için bir araç olduğu söylenebilir. Bu düşünce her ne kadar onun gazetecilik mesleğiyle ve bir rehber-mütefekkir oluşuyla açıklanabilirse de buna kendisinin üzerindeki Ahmet Mithat Efendi etkisini de eklememiz gereklidir.

3. İslam Dinin Savunulmasında Önemli Bir Örnek: Endülüs Medeniyeti

Batı Kültürü, Tanzimat dönemi ile birlikte Türk edebiyatının yararlandığı önemli kaynaklardan biri haline gelir. Ancak bu dönem aydınları Batı karşısında mutlak hayranlık duyduğu için, asırlardır iç içe olduğu öz değerlerinin Batılılar tarafından reddedilmesinden büyük rahatsızlık duyarlar. Bu değerler sisteminin başında İslamiyet gelmektedir.¹ İslahat Fermanı'nın 1856 yılında ilan edilmesiyle İslam birliği ideolojisinin Yeni Osmanlı düşüncesinde yer tutmaya başlaması, dönemin dış politikasında İslamcılık anlayışının ağırlığını hissettirmesi, Tanzimat aydınlarının takip ettiği temel akımlardan olan Romantizm'in tarihe hatta İspanyol tarihine önem veriyor olması gibi sebepler; (Uğurcan 2012: 299) İslam'ın Batı'ya karşı savunulması noktasında en önemli örnek olarak Endülüs üzerinde durmayı gerektirmiştir. Çünkü Endülüs, Tanzimat aydınlarının/yazarlarının önünde, Müslümanların fetih yapma ve medeniyet kurma çabaları açısından en somut örneği teşkil etmiştir. Bu bağlamda üretilen eserlerin kaynağı olarak Ziya Paşa'nın 1859'da Viardot'tan yaptığı *Endülüs Tarihi ve Engizisyon Tarihi* tercümesi gösterilebilir. Yine Namık Kemal'in “Avrupa Şark'ı Bilmez” (1872) adlı makalesi de bu konuyla ilgili kayda değer bir yazı olarak değerlendirilmelidir. Tanzimat döneminin düşünce-edebiyat anlayışında Endülüs tarihine duyulan ilgi arttıkça bu konuyla ilgili farklı türde eserler verilmeye başlanır.

Abdülhak Hamit Tarhan 1876–1880 yılları arasında konusunu Endülüs tarihinden alan beş piyes yazar (*Nazife, Tarık, İbn Musa yahut Zatü'l-Cemal, Tezer yahut Abdurrahmani's-sâlis, Abdullahü's-sagîr*).

Şemsettin Sami de 1875'te kaleme aldığı *Seydi Yahya* isimli piyesiyle bu vadede eser verenlerden biri olur.

Endülüs tarihinden mülhem olan bir diğer eser de Muallim Naci'nin 1887'de yazdığı *Musa Ebu El-Gazzan veyahut Hamiyet* adlı manzum hikâyedir.

İspanya'yı bizzat dolaşan Sami Paşazâde Sezai ise Endülüs'le ilgili “*El-Mescidü'l-Camia: Elhamrâ*” ve “*Gırnata*” başlıklı iki yazıyı kaleme almıştır.

¹ Geniş bilgi için bkz. İnci Enginün, “Edebiyatımızda Endülüs”, *Araştırmalar ve Belgeler, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000, s. 32.*

Tanzimat aydınlarını çoğunlukla edebî eserleri üzerinden takip eden, bilhassa İstanbul’da yayımlanan gazeteleri neredeyse günü gününe okuyarak dönemin önde gelen meseleleri ile üzerinde durulan konuları yakından izleyen İsmail Bey Gaspıralı’nın da Endülüs tarihinden ilham alarak bir eser vücuda getirdiğini görmekteyiz. Tanzimat döneminde Endülüs merkezli oluşturulan eserlerin çoğunun Gaspıralı’nın eserinden önce yazılmış ve yayımlanmış olması, İsmail Bey’in bu eserlerden etkilenmiş olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca İsmail Bey Gaspıralı’nın konuya yaklaşımı da Tanzimat aydınlarınıninkiyile büyük oranda benzeşmektedir. Gerek Tanzimatçılar gerekse de Gaspıralı söz konusu eserlerde Müslümanların Endülüs’te yüksek bir medeniyet yarattıklarını, ilim ve kültür seviyesini çok geliştirdiklerini, Endülüs’ü bu anlamda iyi değerlendiremeyen Avrupa’nın gelişmesinin uzun bir süre geciktiği temalarını geniş bir şekilde işlemektedirler. Bu ortak tavır, Ernest Renan gibi bazı Avrupalı yazarların başı çektiği, İslamiyet’i gelişmeye engel bir din olarak telakki etmelerine karşılık geliştirilmiş olan savunma mekanizmasının edebiyata aksetmiş yönünü oluşturmaktadır.

İsmail Bey Gaspıralı’nın *Frengistan Mektupları* adlı eserinin devamı niteliğinde olan ve *Tercüman Gazetesi*’nde 1887 yılından sonraki sayılarda tefrika edilmeye başlanıp 1889 yılındaki 15. sayıda tamamlanan (Akpınar 2007: 65) *Darürrahat Müslümanları* adlı eseri genel olarak “Endülüs Medeniyeti”ni konu almaktadır. Eserin başkahramanı olan Taşkent’li Molla Abbas Fransevî’nin seyahatindeki yeni durak İspanya olur. Molla Abbas bu vesileyle tarihe döner ve Endülüs İslam tarihinden yararlanarak İspanya’daki Müslüman hâkimiyetinden söz eder. Yıllar önce kurulmuş olan Endülüs İslam devletini çeşitli yönlerden över:

“Endülüs devlet-i İslamiyesi ilim, hüner ve hüsn-i idare sayesinde cihanda birinci ülkelerden olup kuvve-i harbiyesi, ziya-yı ilmiyesi, maarif-i umumiyesi ve terakkiyât-ı ticariyesi ile zamanında cümle devletlere faik olmuş idi. Endülüs memalik-i İslamiyesinin yetiştirdiği medeniyet ve hüsn-i maişet, akvam-ı Efrenciyeye emsal ve ibret olup, Avrupa’da meydan almış ekseri ulûm ve fûnun iptida-yı halde Endülüs medreselerinde tahsil olunmuştur.

(...)

Asar-ı medeniyet ve zekâ olarak her tarafa yollar ve köprüler yasaldı (yapıldı). Yollarda çeşmeler, kırlarda harıklar (arklar) ve kuyular yasanıp, su boylarında binler ile (binlerce) değirmenler, fabrikalar, pek çok karyeler (köyler) ve uluğ belde ve şehirlere inşa olundu.

(...)

Sahrular bağ ve bahçe; kırlar ekinlik ve bostanlık yerler oldular. Su çıkmaz yerlere hüner ile su çıkarıp; taptakır topraklara taze can verdiler.” (Akpınar 2007: 175–176)

Bununla da yetinmez ve İspanyolların o bölgeyi ele geçirmesinden sonra ora-

dan kaçan bir kısım Müslüman'ın kurduğu ve tam olarak yeri bilinmeyen bir ülke olan Darürrahat Ülkesi'ni ziyaret eder. Aslında İsmail Bey Gaspıralı'nın kurguladığı hayalî bir ülke olan Darürrahat Ülkesindeki medeniyet seviyesinin geçmişteki Endülüs İslam devletinden çok daha yüksek bir seviyeye eriştiğine şahit olan Molla Abbas bu duruma çok şaşırır. Buradaki gelişmişlik öyle bir düzeye ulaşmıştır ki ne Avrupa ne de Molla Abbas'ın geldiği Türkistan coğrafyası bu medeniyetle yarışacak durumda değildir:

“Halimi fikredip (düşünüp) hayli mazlumanmış (kederlenmiş) isem de, İslâmların derece-i âliyede olan medeniyetlerinin bu eseri ile ferahlanıp, maişetleri Avrupa'dan ileri olduğunu ve biz Türkistanlılar'ın ne çok geride kaldığımızı fahmettim. Ben gördüm naklediyorum, sizler belki inanmıyorsunuz; ama, bu diyarın ehl-i İslâmı bu uluğ derece hüner ve rahata kani olmayıp, daha ileri varmağa gayret ediyorlar. Bizlere nispeten ne kadar tefavüt (fark) bu!?” (Akpınar 2007: 214–215)

(...)

“Barekallah (Aferin)! Bu İslamların bilik ve kemalâtı (bilgi ve ustalığı) şu derecelerde imiş ki benim cümle bildiklerim yok derecesinde kalıyor. Taaccüp (şaşkınlık) vücudumu doldurdu.” (Akpınar 2007: 252)

Görüldüğü üzere Gaspıralı da Tanzimat aydınlarının yaptığı gibi gerek Endülüs tarihine giderek gerekse de bu kutlu tarihten faydalanarak hayalî bir ülke yaratmak suretiyle İslam'ı ve İslam'ın değerlerini savunmak ve ortaya koymak amacını taşımaktadır. Ancak İsmail Bey'in bu noktada Tanzimatçılardan biraz daha farklı davrandığını söyleyebiliriz. Şöyle ki; Gaspıralı, eserinde Endülüs tarihini, sadece Batılılara karşı İslâm'ı savunmak bağlamında ele almamış, aynı zamanda yaşadığı dönemde gerek Osmanlı coğrafyasındaki gerekse de Türkistan coğrafyasındaki geri kalmış olan Müslüman dünyasına önemli ve parlak bir örnek olarak işlemiştir.

4. Tanzimat Aydınları İle İsmail Bey Gaspıralı'nın Fikrî Kesişme Noktaları

İsmail Bey Gaspıralı'nın düşünce ağırlıklı makale ve eserleri incelendiğinde, Tanzimat yazarlarının fikirlerinden de yararlanmış olduğunu ifade etmemiz yanlış olmayacaktır. Özellikle hakkaniyet (hakka ve adalete uygunluk), millet, milliyet, hürriyet, kanun üstünlüğü anlayışı ve vatanseverlik konularında Gaspıralı'nın düşünceleri, Tanzimat aydınlarınıninkiyle birebir benzerlik göstermektedir. Namık Kemal'i eserlerinden, yazılarından takip edip; onun kuvvetli, tonu yüksek ve etkileyici sesini beğendiğini zaman zaman ifade eden; Şinasi ile Şemsettin Sami'yi bilhassa gazetecilik ve dile verdikleri önem açısından devamlı zikreden Gaspıralı'nın kendi eserlerinde de Tanzimat'ın ruhuna uygun düşen fikirleri ele almaması beklenemezdi.

Gaspıralı 1906 yılında kaleme aldığı “Mezheb-i İştirakiyyûn” adlı yazı dizisinde şu ifadeleri kullanmaktadır:

“*Herkese iş ve toprak ve rahat verilmelidir; lâkin, bilâbedel (karşılıksız) tutup almak, müsadere etmek (el koymak), talamak ile değil.*

Nizam ve şeriat (kanun ve şer’î hükümler) buna haksızlık; din-i mübin (İslâmiyet), haram demiştir.

“*Hak ve haram ni nerse (ne biçim şey)”, “Karnım kursağım toysun da ni bolsa bolsun” desek iştirakiyyûn mezhebinin yolu açıktır; ama, gerçi haram da var, “aç kişilerimiz de köp (çok) desek, helâl yol ile gidip medeniyet ve cemiyet-i âliyeleri (ileri toplumları ve medeniyetleri) İslâmiyet dairesinde izlemeliyiz.*

“*İnsaniyet kaim değildir yalnızca nan (ekmek) ile*

İnsaniyet müşerrefdir (şeref kazanmıştır) ruh ve can ile

Hayvaniyet kaimdir aş ve içki ile

İnsaniyet ayrılır hak ve hürriyet ile” (Akpınar 2008b: 221)

Görüldüğü gibi bu satırlarda hak, hürriyet, kanunun üstünlüğü ve müsadereye karşı çıkış anlayışı ön plana çıkmaktadır. Bunlar Tanzimat döneminde öne çıkan, Batılılaşma hareketi ile güç kazanan ve Tanzimat aydınlarının eserleri ile yaygınlık kazanan yüce kıymetlerdir.

Nitekim Gaspıralı’nın eleştirdiği müsadere usulü 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı’nda yasaklanmış, insanların mal ve mülklerine sorgusuz sualsiz el konulmasının önüne geçilmiştir.

Yine İsmail Bey’in manzum şekilde yazdığı kısımda yer alan hürriyet fikri de Namık Kemal’in aşığı ve esiri olmaktan gurur duyduğu bir değerdir:

“*Ne efsûnkâr imişsin âh ey didâr-ı hürriyet*

Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten” (Kaplan 1998: 41)

Bu bağlamda İsmail Bey Gaspıralı’nın 1906 yılında kaleme aldığı Rusya ve Dünya Müslümanlarının Kongrelerinde sunduğu “Zamanımız Meseleleri” adlı yazı dizisinde yer alan şu ifadeler de son derece dikkat çekicidir:

“*Hususiyet itibari ile kişilerin nazar ve efkârı (görüş ve düşünceleri) başka başka olabilir; lâkin, bu hal milliyet, kavmiyet efkârına mani değildir. Bir valide-nin üç oğlu, üç türlü efkârda olabilirler; lâkin bundan için validelerin üç olması lazım gelmez. İngiliz, Fransız, Nemse (Alman) gibi zamanımızın en müterakki, en mütemeddin akvamı arasında birçok türlü fırkalar (partiler) var; ama, umur –ı milliyelerine (milli meselelere) gelince cümlesi can fedaya hazırdır. Sıcakkanlı Fransızlar, soğuk, salkın kanlı Nemseler arasında beşer-onar türlü fırka mevcuttur. Fırkalar, kurulmuş ve muntazamdır. Bildikleri ilimdir. Bizlere oşap (bizlere*

benzeyip) uzun kulaktan geçinmiyorlar (şayia ile idare etmiyorlar); ama, milletin vücuduna gelecek bir zarar tasavvur edildiği ile cümle, yekvücut ve yekefkâr olmaktadır. Bunlar malum şeyler.

(...)

Bir millete en iptida (en önce) lazım olan üç şeydir: Efkâr-ı Milliye (milli düşünce), Lisan-ı Milli (milli dil), Maarif-i Milliye (milli eğitim). Bunlar bizde yoktur; lâkin, gerek oldukları cümleye hissolundu. Bu hissini, bu duygunun semeresidir ki millet, meclislere koşuyor, meclislere cemoluyor (toplaniyor). Bu duygunun semeresidir ki millet lisan-ı umumi izliyor(ortak bir dil arıyor), istiyor.” (Akpınar 2008b: 329–330)

Bilindiği gibi millet –milliyet kavramları Avrupa’daki sosyal ve siyasal değişmelere paralel olarak Tanzimat aydınlarının lügatine girmiş ve bu kavramlar etrafında kamuoyu oluşturma gayretleri ön plana çıkmıştır. Yukarıda yer verdiğimiz kısa metinden de anlaşılacağı gibi Gaspıralı hem Rusya’da karşılaştığı milliyetçilik karşıtı olaylardan kaynaklanan bir tepki verme anlayışıyla hem de Tanzimat aydınlarının gayretleriyle oluşturulan bu millîleşme cereyanından etkilenerek; milliyet mefhumu ve milliyetçilik kavramına çok önem vermiş ve Rusya Müslümanlarını bu konularda bilinçlendirmeye çalışmıştır.

İsmail Bey Gaspıralı’nın fikir düzleminde Tanzimat aydınları ile kesiştiği bir başka nokta da vatan sevgisidir. O, oğluna hitaben yazdığı şiirinde vatan toprağının kıymetini şu şekilde anlatmaktadır:

“Aman, oğlum satma sakın elindeki toprağı,

Anan gibi seni besler bereketli kuağı

Piçen, arpa, aş istemez, verir sana bunları,

Sefil rezil olma sakın, satıp ana toprağı.

Yediklerin içtiklerin ep bu topraktan kele,

Cebindeki akçaları sana bu toprak vere,

Alma, armut, arpa, buğday, bağ ve bostan cümlesi,

Toprağın verdiği baylık satma sakın toprağı...”²

Vatan sevgisi teması da Tanzimat aydınlarının çok önem verdikleri ve millet kavramıyla birlikte ele aldıkları konular arasında yer almaktadır. Tanzimatçılar

² Geniş Bilgi için Bkz. İsmail Bey Gaspıralı Belgeseli I-IV (TRT), <http://www.youtube.com/watch?v=CcblvYgxiHI>, 2014.

gerek edebî eserleriyle gerekse de makaleleriyle insanın vatanını sevmesi gerektiği, bu sevginin halkın yararına olan bir duygu olduğu ve vatanın herhangi bir toprak parçası olmadığı gibi birçok yan düşüncenin altını kalın çizgilerle çizmişlerdir. Bu duruma örnek olmak üzere “Vatan Şairi” unvanlı Namık Kemal’in, Gaspiralı’nın yukarıdaki dizeleriyle mana bakımından kısmen de olsa benzerlik gösteren şu ifadelerine yer vermek yeterli olacaktır:

“*Vücutun kim hamîr-i mâyesi hâk-ı vatandandır.*

Ne gam râh-ı vatanda hâk olursa cevr ü mihnetten” (Kaplan 1998: 39)

(Vücutun mayası vatan toprağıdır, bu bakımdan vatan yolunda acı ve sıkıntı çekilirse bundan üzüntü duyulmaz.)

“*Vatan, bize kılıcımızın ekmeğidir. Daima kendimize mahsus, kendimize mühasır biliriz. Daima nefsimizden ziyade sever, nefsimizi uğruna feda ederiz.*” (Aydoğdu-Kara 2005: 476)

Sonuç

Doğu’yu ve Batı’yı yakından tanıyan bir entelektüel olan İsmail Bey Gaspiralı, başarılı bir iletişimci olmakla birlikte yakın ve uzak çevresindeki olayları, aydınları ve kültürel faaliyetleri çok yakından takip edebilen çok yönlü bir münevver olarak öne çıkmaktadır. Bu özellikleriyle çevresini büyük ölçüde etkileyebildiği gibi gerek Batı ve Doğu gerekse de Türk dünyasından pek çok isimden de ilham almıştır. Gaspiralı’nın eserlerini ve makalelerini yazarken yararlandığı aydınlar arasında Tanzimat dönemi Türk aydınlarının yadsınamaz bir yeri bulunmaktadır. Özellikle Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Namık Kemal, İbrahim Şinasi, Ebüzziya Tefvik gibi aydın ve yazarlar bu bağlamda ön planda gelmektedir. Eserleri incelendiğinde İsmail Bey Gaspiralı’nın, Tanzimat ruhu ile kültürel kimlikleri bu ruhun içinde oluşan aydınlardan şu dört noktada etkilenmiş olduğu görülmektedir:

1. Türkçenin Sadeleştirilmesi Hususu
2. Kadının Toplumdaki Yeri ve Önemi Konusu
3. İslâm Dininin Savunulmasında Önemli Bir Örnek: Endülüs Medeniyeti
4. Tanzimat Aydınları ile İsmail Bey Gaspiralı’nın Fikrî Kesişme Noktaları

Bu hususların dışında İsmail Bey Gaspiralı’nın;

- * Gazetecilik girişimciliği ile gazeteyi bir eğitim ve bilgilendirme aracı olarak kullanması,
- * Sanat ve Edebiyat Anlayışı/Üslubu,
- * Yeni Usul Eğitim ve Öğretim Metotları Uygulamaya Çalışması, gibi bazı önemli noktalarda da Tanzimat aydınlarından faydalandığı görülmektedir

ki bu zikrettiğimiz nitelikler, kapsamı sınırlı olan bu bildirinin muhtevası içerisine dâhil edilmemiştir.

KAYNAKLAR

- AKPINAR Yavuz (2007) *İsmail Gaspıralı/Seçilmiş Eserleri I (Roman ve Hikâyeleri)*, Ötüken Yayınları, İstanbul
- AKPINAR Yavuz (2008b) *İsmail Gaspıralı/Seçilmiş Eserleri II (Fikrî Eserleri)*, Ötüken Yayınları, İstanbul
- AKPINAR Yavuz (2008a) *İsmail Gaspıralı/Seçilmiş Eserleri III (Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları)*, Ötüken Yayınları, İstanbul
- ENGİNÜN İnci (2000) *Araştırmalar ve Belgeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul
- ENGİNÜN İnci (2007) *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, Dergâh Yayınları, İstanbul
- GÖKÇEK Fazıl (2013) "Ahmet Mithat Efendi ile İsmail Bey Gaspıralı Arasındaki İlişkiler", *Uluslararası İslâm'la Yenilenme ve Birlik I- İsmail Bey Gaspıralı Kongresi/Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü*, İstanbul
- HAS-ER Melin (2000) *Tanzimat Devri Türk Romanında Kadın Kahramanlar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara
- KAPLAN Mehmet (1998) *Şiir Tahlilleri I*, Dergâh Yayınları, İstanbul
- KAPLAN Mehmet - ENGİNÜN İnci - EMİL Birol (1974) *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I*, İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul
- KAPLAN Mehmet - ENGİNÜN İnci - EMİL Birol (1978) *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*, İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul
- KEMAL Namık (2005) "Vatan", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri I / Haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara*, Dergâh Yayınları, İstanbul
- TUNÇ Gökhan (2012) "İsmail Gaspıralı'nın Frengistan Mektupları ve Darürrahat Müslümanları Adlı Romanlarında İdeoloji ve Kurgu İlişkisi", *Karadeniz Araştırmaları*
- UĞURCAN Sema (2012) *Edebiyatımız I Edebiyat Tarih İlişkisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul

Nesip Bey Yusufbeyli

Şefika Gasıralı